

dr hab. Przemysław Słowiński
Akademia im. Jakuba z Paradyża

Gorzów Wielkopolski. Zarys dziejów miasta

Wprowadzenie

Gorzów Wielkopolski to polskie miasto na prawach powiatu, leżące w zachodniej Polsce, siedziba wojewody lubuskiego. Jest drugim pod względem wielkości miastem województwa lubuskiego. W mieście funkcjonują uczelnie wyższe: Akademia im. Jakuba z Paradyża (uczelnia akademicka), Wyższa Szkoła Biznesu (uczelnia zawodowa) Filia Akademii Wychowania Fizycznego im. Eugeniusza Piaseckiego w Poznaniu (punkt dydaktyczny), działają instytucje kultury takie jak: Filharmonia Gorzowska, Jazz Club pod Filarami, Teatr im. Juliusza Osterwy, Muzeum Lubuskie im. Jana Dekerta.

Liczące obecnie nieco ponad 115 tys. mieszkańców miasto posiada długą historię sięgającą wieków średnich. Przez zdecydowaną część swej historii było miastem niemieckim, a zmiany granic w 1945 r. oraz przypisanie poszczególnych terytoriów do państw wynikające z międzynarodowych rozstrzygnięć kończących II wojnę światową spowodowały, że miasto znalazło się w zarządzie państwa polskiego, następnie stało się integralną częścią państwa polskiego. Na temat miasta Landsberg an der Warthe – Gorzów Wielkopolski powstały opracowania polskich i niemieckich badaczy oraz popularyzatorów wiedzy z zakresu historii, kultury, administracji, literatury, prasy, edukacji i innych. W nich należy wymienić przede wszystkim prace historyczne Dariusza Rymara¹ ponadto Joachima Bensykiewicza, Zygmunta Borasa, Andrzeja Wędzkiego, Hieronima Szczegóły,

¹ M.in.: D. Rymar, *Gorzów Wielkopolski 1945-1998. Przemiany społeczno-gospodarcze*, Szczecin – Gorzów Wielkopolski 2005; *Gorzów Stolica ziemi Lubuskiej 1945-1950*, Gorzów Wielkopolski 2015; *Landsberg an der Warthe – Gorzów Wielkopolski 1257 – 1998*, Gorzów Wielkopolski 1998; *Niezależny Samorządny Związek Zawodowy Solidarność w Regionie Gorzów Wielkopolskim*, t. 1-4, Gorzów Wielkopolski 2010-2014; *Trudne gorzowskie początki. Z dziejów gorzowskich instytucji*, Gorzów Wielkopolski 2001; *Usunięcie z PPR wicewojewody Poznańskiego Floriana Kreonkego w świetle dokumentu zespołu Komitet Powiatowy Polskiej Partii Robotniczej w Gorzowie Wielkopolskim z 16 października 1948* [w:] *Województwo poznańskie w latach 1 945-1950* pod red. K. Białeckiego, S. Jankowiaka, R. Reczka, Poznań 2022 i inne.

Przemysława Słowińskiego, Katarzyny Taborskiej, Jerzego Zysnarskiego, Krystyny Kamińskiej, Zbigniewa Rudzińskiego i innych².

Przygotowując niniejsze opracowanie wykorzystano istniejące opracowania badaczy, jak również materiały publikowane w dziennikach urzędowych krajowych, resortowych i lokalnych ponadto akta znajdujące się w zasobach Archiwum Państwowego w Gorzowie Wielkopolskim, Archiwum Państwowego w Szczecinie, Archiwum Akt Nowych w Warszawie.

Za zasadne uznano przedstawienie zagadnienia w ujęciu syntetycznym przy zachowaniu konstrukcji problemowo-chronologicznej.

Lokacja miasta

Gorzów Wielkopolski – Landsberg an der Warte to miasto o historii liczącej już niemal dziewięć stuleci. Powstało na obszarze, który w średniowieczu był przedmiotem zainteresowania władców niemieckich, polskich, plemion Pomorzan czy Wieleatów. Dla Brandenburgii tereny o których mowa stanowiły kierunek ekspansji i wzmacniania potencjału tego kraju, dla Polski były to zachodnie kresy państwa jak i najstarszej dzielnicy Wielkopolski. Ważnym wydarzeniem w ekspansji Brandenburgii i przejściem kontroli nad terenami, o których mowa, było zawarcie w 1254 r. układu o małżeństwo Konrada syna Jana I margrabiego brandenburskiego z Konstancją, córką Przemysła I księcia wielkopolskiego³. Posagiem miało być terytorium kasztelanii santockiej z wyłączeniem samego grodu w Santoku. Wkrótce po zawarciu układu przedmałżeńskiego margrabiowie przejęli kontrolę nad przyznanym im terenem⁴. Jest bardzo prawdopodobne, że

² M.in.: J. Bensitykiewicz, Z. Boras, A. Wędzki, *Dzieje Gorzowa* t. 1, Gorzów Wielkopolski 1990; K. Kamińska, Z. Rudziński, *Gorzów Wielkopolski – miasto na siedmiu wzgórzach*, Kraków 2007; B. Kucharski, *Gorzów Wielkopolski i okolice- przewodnik*, Poznań 1981; P. Słowiński, *Gorzów Wielkopolski – centrum władz rządowych, kościelnych i prasy dla Ziemi Lubuskiej w latach 1945-1950* [w:] *Powrót do Macierzy? Ziemia Zachodnie i Północne w Polsce Ludowej* pod red. M. Fica, Katowice 2020, *Obrazy z życia społecznego w powojennym mieście na lamach „Ziemi Gorzowskiej, Ziemia Lubuska* (1) pod red. A. Maksymowicz, Zielona Góra 2015; *Prasa gorzowska w latach 1945-1953*, [w:] *Oblicza prasy Ziemi Zachodnich w latach 1945-2012*, pod red. A. Bucka, P. Bartkowiaka, D. Kotlarka, Zielona Góra 2013, *Reklamy i ogłoszenia w tygodniku „Ziemia Lubuska” jako źródło informacji o życiu miasta, Ziemia Lubuska* (4) Zielona Góra 2018; H. Szczegół, *Działalność Ekspozytury Urzędu Wojewódzkiego Poznańskiego w Gorzowie Wlkp.*, „Przegląd Zachodni 1967, nr 5, s. 109-123; K. Taborska, piśmiennictwo postlandsberskie, Gorzów Wielkopolski 2017; J. Zysnarski, *Encyklopedia Gorzowa*, Bydgoszcz 2007.

³ Dyspensy udzielono 19 IX 1255 r., a małżeństwo zawarte zostało dopiero w 1260 r.

⁴ J. Bensitykiewicz, Z. Boras, A. Wędzki, dz. cyt., s.

następstwem tego stała się lokacja miasta Landisberch Nova. 2 lipca 1257 roku margrabia brandenburski Jan [Jochan] I z dynastii Askańskiej⁵, na podstawie przywileju, opartego o zasady prawa magdeburskiego, ustanowił zasadźcą miasta rycerza Alberta [Albrechta de] Luge. Ponadto nadał mu trzecią część dochodów czynszu działek przeznaczonych na budownictwo miejskie, pól uprawnych, z młynów na rzece, a także grzywnien sądowych. Albert otrzymał również w lenno 64 włók poza miastem i wszystkie dochody z młynów, które tam zbuduje⁶.

Zgodnie z zasadami lokacyjnego prawa magdeburskiego centralnym punktem miasta był rynek / plac targowy w obrębie, którego powstał ratusz, kościół oraz pręgierz.

Przynależność państwowa i administracyjna miasta

Albert de Luge – zasadźca miasta – otrzymał także urząd dziedzicznego sołtysa, co było powszechne w czasach, o których jest mowa. W imieniu margrabiego sprawował władzę wykonawczą i policyjną na terenie miasta, a także przewodniczył sądowi ławniczemu. Niemniej ród założyciela stosunkowo szybko zniknął z kart historii miasta. Pod koniec XIII w. widoczna stała się tendencja do uniezależnienia się gminy od władzy sołtysa. Pomimo tego, że dokument z 1299 roku poświadcza, iż noszący imię ojca, najstarszy syn zasadźcy, przejął urząd sołtysa, to z początkiem XIV wieku stosunki organizacji i zarządzania miastem zaczęły ulegać zmianie⁷. We wcześniejszym dokumencie (1297 r.) występują już rajcy [consules]. Niestety nie są znane źródła dokumentujące proces wyłonienia się rady miejskiej z burmistrzem na czele, ale zapewne miało to miejsce w XIV w. Ważnym krokiem w kierunku zdobycia przez miasto większej samodzielności było uzyskanie przywilejem wystawionym przez Waldemara 8 kwietnia 1317 r. prawa, na podstawie którego mieszczanie gorzowscy zostali zwolnieni od odpowiadania przez

⁵ Dynastia askańska to niemiecki ród, którego poszczególne gałęzie panowały od XI do XX wieku w :Anhalt, Brandenburgii, Lüneburg, Saksonii, Saksonii-Lauenburg. Linia brandenburska panowała w latach 1157-1320, natomiast linia na Anhalt istnieje do dziś. A tej dynastii wywodziła się Sophie Friederike Auguste von Anhalt-Zerbst urodzona 2 maja 1729 r. w Szczecinie znana jako Katarzyna II cesarzowa Rosji.

⁶ Włoka średniowieczna miara powierzchni, odpowiadająca wielkością łanowi chełmińskiemu, 1 włoka (nowochełmińska), 1 włoka chełmińska (staropolska) = 30 mórg = 17,955 ha = 179550 m².

⁷ E. Rymar, *Albert zwany "z Luge", zasadźca Gorzowa i jego rodzina*, „Nadwarciański Rocznik Historyczno-Archiwalny nr 3/1996, 211-212.

sądem krajowym poza miastem, a wszystkie sprawy mieli rozstrzygać ich sołtys, ławnicy i rajcowie.

Istotne zamiany w zarządzaniu miastem nastąpiły dopiero w XIX w. . Zwiększono wpływ mieszkańców na władze lokalne, w tym zakresie wprowadzono wybory powszechne, Rada Miejska stała się organem władzy uchwałodawczej a Magistrat wykonawczej⁸.

Landsberg od momentu powstania do 1945 r. związany był Cesarstwem Niemieckim, a w jego ramach z Brandenburgią, a szczególnie z Nową Marchią, której granice zostały ukształtowane w XIII w. przez władców z domu askańskiego, a w latach 1402–1454/55 znajdowała się pod rządami krzyżaków. W okresie panowania Jana z Kostrzyna (1535-1571) Nowa Marchia posiadała status niezależnego państwa w ramach Świętego Cesarstwa Rzymskiego Narodu Niemieckiego. Po 1571 r. powróciła do Elektoratu Brandenburgii. Z początkiem XVIII w. została częścią Królestwa Prus, a od 1871 r. Cesarstwa Niemieckiego. Po 1918 r. znalazła się w granicach Republiki Weimarskiej a następnie III Rzeszy.

Od 1631 roku do 1650, z krótkimi przerwami, Landsberg znajdował się pod okupacją szwedzką. W okresie wojny 7 - letniej (1756-1763) oraz wojen napoleońskich (1806-1812) Landsberg przejściowo zajmowały wojska rosyjskie.

W 1892 r. Landsberg zyskał status miasta na prawach powiatu [Stadkreis], przyporządkowanego do rejencji frankfurckiej w prowincji Brandenburgia. W styczniu 1945 r. Rząd Tymczasowy, powstały z inicjatywy Sowietów, w styczniu zaczął opracowywać plany związane z włączeniem ziem Zachodnich i Północnych w granice państwa polskiego. W myśl tych planów większość obszaru Nowej Marchii miała zostać przyznana (wraz z pozostałymi obszarami tworzącymi od 1945 r., ziemie zachodnie i północne) Polsce⁹. W związku ze zbliżaniem się wojsk

⁸ *Landsberg an der Warte – Gorzów Wielkopolski. Jedno miasto – Wspólna historia. Zwei Namen – Eine Geschichte*, red. F. Neiningner, J. Sikorski, Gorzów Wielkopolski 2010, s. 16.

⁹ Decyzje w tym zakresie zapadły podczas konferencji w Poczdamie (17.07-2.08. 1945), tereny o których mowa zostały oddane Polsce w zarząd. Podpisanie układu zgorzeleckiego (6.07.1950) między Rzeczpospolitą Polską a Niemiecką Republiką Demokratyczną o wytyczeniu ustalonej i istniejącej polsko-niemieckiej granicy państwowej w myśl prawa międzynarodowego nie przesądzało o zmianie statusu Ziem Zachodnich. Dopiero podpisanie układu między Polską Rzeczpospolitą Ludową a Republiką Federalną Niemiec o podstawach normalizacji ich wzajemnych stosunków stało się podstawą w świetle prawa międzynarodowego do uznania Ziem Zachodnich za integralną część ziem polskich. Na podstawie: *Układ między Rzeczpospolitą Polską a Niemiecką Republiką Demokratyczną o wytyczeniu ustalonej i istniejącej polsko-niemieckiej granicy państwowej, podpisany w*

sowieckich, w ostatnich dniach stycznia 1945 r., znacząca liczba ludności niemieckiej opuściła miasto. Rosjanie weszli bez walki do Landsberga. Przez kilka następnych miesięcy sowieccy komendanci wojenni sprawowali, w mieście podobnie jak i regionie, nadrzędną władzę. Precyzyjny zakres ich działań jest trudny do wychwycenia ze względu na brak dostępu do dokumentów¹⁰. Pobyt wojsk radzieckich przyczynił się do powstania znaczących strat materialnych w mieście w wyniku dokonywanych przez czerwonarmistów podpałek oraz dewastacji substancji miejskiej.

14 marca 1945 r., Rząd Tymczasowy ze względu na specyficzną sytuację tego obszaru podzielił Ziemię Zachodnie na okręgi i obwody odpowiadające województwom i powiatom. Landsberg znalazł się na obszarze Okręgu III – Pomorze Zachodnie, (do którego przypisano dzisiejszą większą część województwa lubuskiego). W lutym przybyli do miasta pierwsi polscy osadnicy. Wkrótce też powołano władze miejskie i obwodowe [powiatowe].

Przez pierwsze tygodnie polskie władze administracyjne używały nazwy Landsberg, wykorzystywały także niemiecki druki i pieczęcie. Następnie pojawiła się nazwa Gorzów oraz Gorzów nad Wartą. W tym samym czasie koleje stację kolejową przemianowały na Kobyłą Górę. W drugiej połowie roku zaczęto używać nazwy Gorzów Wielkopolski. Drugi człon zapewne pojawił się w związku z włączeniem miasta do województwa wielkopolskiego, a także wprowadzeniem przez władze rządowe wytycznych dotyczących nazewnictwa na tzw. Ziemiach Zachodnich oraz poświadczania ich przynależności do Polski poczynając od czasów piastowskich¹¹. W przypadku Gorzowa nie było to trudne, gdyż wykorzystano fakt przynależności tych ziem do państwa polskiego z początków jego istnienia (przed lokowaniem miasta Landsberg). W związku z wytycznymi przesyłanymi

Zgorzelcu dnia 6 lipca 1950 r. (ratyfikowany zgodnie z ustawą z dnia 28 października 1950 r.), Dz.U. 1951 nr 14 poz. 106; *Układ między Polską Rzeczpospolitą Ludową a Republiką Federalną Niemiec o podstawach normalizacji ich wzajemnych stosunków*, podpisany w Warszawie dnia 7 grudnia 1970 r. oraz *Oświadczenie rządowe z dnia 5 czerwca 1972 r. w sprawie wymiany dokumentów ratyfikacyjnych Układu między Polską Rzeczpospolitą Ludową a Republiką Federalną Niemiec o podstawach normalizacji ich wzajemnych stosunków*, podpisanego w Warszawie dnia 7 grudnia 1970 r.; Dz.U. 1972 nr 24 poz. 168 i 169.

¹⁰ P. Słowiński, *Administracja terytorialna województwa szczecińskiego w latach 1945-1950*, Gorzów Wielkopolski 2008, s. 15-17.

¹¹ Więcej zob. P. Słowiński, *Zmiana nazw miejscowości, na terenie ziem zachodnich i północnych w świetle publikacji dzienników urzędowych*[w:] *Post hominum memoriam. Profesorowi Januszowi Farysiowi uczniowie i przyjaciele* pod red E. Skorupskiej-Raczyńskiej, P. Słowińskiego, Gorzów Wielkopolski 2009; P. Słowiński, *Wprowadzanie polskiego nazewnictwa po II wojnie światowej na ziemiach zachodnich na przykładzie województwa szczecińskiego. Rekonesans badawczy*, [w:] *Polska między wschodem a zachodem, t. II w kręgu polityki zagranicznej* pod red A. Szczepańskiej, H. Walczaka, A. Wątor, Toruń 2008.

przez rząd władze miejskie i obwodowe przystąpiły także do likwidowania jak to określano oznak niemieczyny na terenie miasta i w regionie. Dotyczyło to przede wszystkim urbanonimów jak również napisów w języku niemieckim występujących np. jako nazwy sklepów itp. Pojawiały się także głosy o konieczności likwidacji napisów nagrobnych w języku niemieckim, ale w latach 40-tych XX wieku odstąpiono od tego typu pomysłów¹².

7 lipca 1945 r., na podstawie rozporządzenia Rządu Jedności Narodowej Gorzów wraz z obwodami: pilskim, trzcieńskim, strzeleckim, gorzowskim, skwierzyńskim, rzepińskim, sulęcińskim, międzyrzeckim, babimojskim, krośnieńskim, świebodzińskim, wschowskim, gubińskim zielonogórskim (wyłączonymi z okręgów Pomorze Zachodnie i Śląsk Dolny) został przypisany administracyjnie do województwa poznańskiego, stał się też stolicą regionu o nazwie Ziemia Lubuska¹³. 29 maja 1946 r. Rada Ministrów uchwaliła rozporządzenie, na bazie którego zdecydowano o powstaniu ekspozytury Urzędu Wojewódzkiego Poznańskiego w Gorzowie Wielkopolskim¹⁴. Jej działalność rozpoczęła się 27 listopada 1946 r., kierownikiem został dotychczasowy starosta gorzowski Florian Kroenke¹⁵. Niemniej wydaje się, że idea powołania ekspozytury, budziła zastrzeżenia przedstawicieli części ówczesnych władz terenowych a być może i centralnych, czego potwierdzeniem może być ograniczanie rozszerzania działalności ekspozytury. W 1950 r. w myśl reformy administracyjnej Gorzów utracił swój status. W nowo powołanym województwie zielonogórskim wszystkie władze umiejscowiono w Zielonej Górze. Przewodniczącym tamtejszej Wojewódzkiej Rady Narodowej wybrano Jana

¹² P. Słowiński, *Obraz życia w powojennym mieście na lamach „Ziemi Gorzowskiej”*, „Ziemia Lubuska” 2015, nr 1. Więcej na temat początków polskiego Gorzowa Wielkopolskiego zob. :D. Rymar, *Trudne gorzowskie początki z dziejów gorzowskich instytucji* (teksty źródłowe z lat 1945-1948), Gorzów Wielkopolski 2001; Gorzów Wielkopolski na tle przemian społeczno-politycznych w Polsce w latach 1945-1998, Gorzów Wielkopolski 2001,

¹³ Archiwum Akt Nowych, Ministerstwo Ziem Odzyskanych, sygn. 123, str. 17; Uchwała Rady Ministrów w sprawie wyłączenia z Okręgu Pomorze Zachodnie, Mazurskiego (Prusy Wschodnie) i Śląsk Dolny niektórych powiatów i przyznanie na terenie tychże powiatów wojewodom: Gdańskiemu, Biłostockiemu, Pomorskiemu i Poznańskiemu uprawnień Pełnomocników Okręgowych Rządu RP, M.P. 1945, nr 29, poz. 77; Archiwum Państwowe w Szczecinie, Urząd Wojewódzki Szczeciński, sygn. 164, s. 308, sygn.165, s. 2; Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 29 maja 1946 r. w sprawie tymczasowego podziału administracyjnego Ziem Odzyskanych, Dz.U. 1946 r. nr 28, poz. 177.

¹⁴ Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 29 maja 1946 r. w sprawie powołania ekspozytur urzędów wojewódzkich na obszarze Ziem Odzyskanych, Dz.U. 1946 nr 28 poz. 178; Poznański Dziennik Wojewódzki. 1946, nr 29.

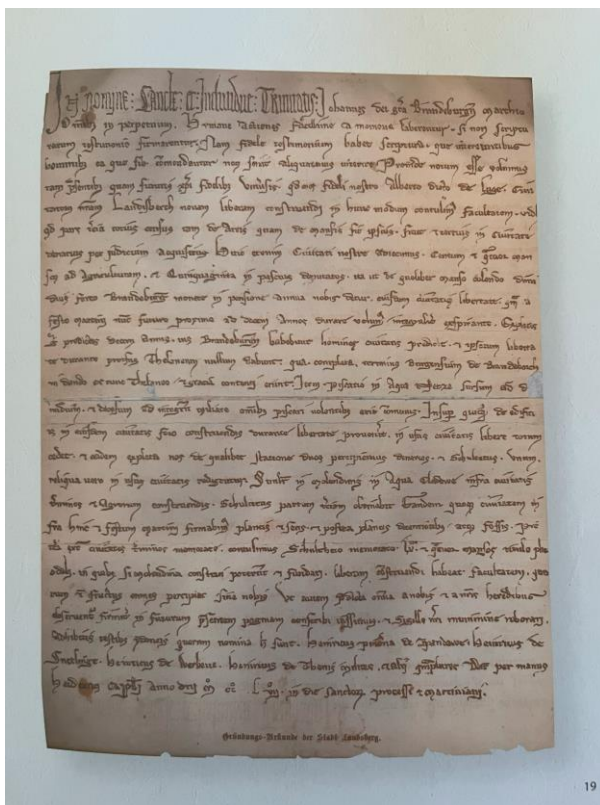
¹⁵ H. Szczegóła, *Działalność Ekspozytury Urzędu Wojewódzkiego Poznańskiego w Gorzowie Wlkp.*, „Przegląd Zachodni 1967, nr 5, s. 113.

Musiąta, który od stycznia 1949 r. pełnił obowiązki kierownika gorzowskiej ekspozytury Poznańskiego Urzędu Wojewódzkiego.

W wyniku podziału administracyjnego z 1950 r. Gorzów Wielkopolski włączono do województwa zielonogórskiego. W wyniku kolejnej reformy w 1975 r. na bazie której powstało województwo gorzowskie miasto stało się siedzibą władz wojewódzkich. Od 1999 r. znajduje się na terenie województwa lubuskiego, nadal pozostaje siedzibą wojewody.

Nazwa miasta w przestrzenie historycznej

Jak już wspomniano w dokumencie lokacyjnym z 1257 r. pojawiła się nazwa Nowy Landsberg – Landisberch Nova¹⁶.

Akt lokacji miasta wydany przez margrabiego brandenburskiego Jana I z 2 lipca 1257 r.

¹⁶ Akt lokacji miasta wydany przez margrabiego brandenburskiego Jana I z 2 lipca 1257 r., *Landsberg an der Warte – Gorzów Wielkopolski. Jedno miasto – Wspólna historia. Zwei Namen – Eine Geschichte*, red. F. Neininger, J. Sikorski, Gorzów Wielkopolski 2010, s. 19.

Źródło: Landsberg an der Warte – Gorzów Wielkopolski. Jedno miasto – Wspólna historia. Zwei Namen – Eine Geschichte, red. F. Neininger, J. Sikorski, Gorzów Wielkopolski 2010, s.

Forma Landsberg an der Warte została zapiana w tytule szkicu Landsberg an der Warte – Panorama miasta z 1790¹⁷ jak również w dokumentacji Krajowego Domu Ubogich z ok. 1800 roku¹⁸ a także spisie mieszczan z 1809 r.¹⁹, oraz ogłoszeniu o zmianie w ruchu dylizansu pocztowego w związku z otwarciem linii kolejowej Kostrzyn – Krzyż w okręgu Naczelnej Dyrekcji Poczty we Frankfurcie nad Odrą z 11 października 1857²⁰.

Nazwa Landsberg występuje w poszczególnych tomach, polskiego wydawnictwa, *Słownika Geograficznego Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich* publikowanego pod koniec XIX w., I tak w T. V z 1884 r. na stronach 73 i 74 widnieją następujące hasła: „Landsberg (niem.), ob. Gorzów.

Landsberg (niem.) nad Wartą, mto w regencji frankfurckiej w Prusiech, liczące do 20000mk., niegdyś mocno warowne w wojnie 30-letniej dobyte czterokroć przez Szwedów i przez carskich, pamiętne bitwą z d. 4 lutego 1813 r., w której 1500 Francusów i Polaków z korpusu Dovousta pobiło na głowę trzy razy większe siły nieprzyjacielskie pod Czernyszewem”²¹.

Natomiast w tomie X także *Słownika Geograficznego Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich* z 1889 roku w hasle Skwirzyna [Skwierzyna] możemy odnaleźć następujące wyjaśnienie dotyczące nazywania brandenburskiego Landsberga Gorzowem: „Wiadomość o spaleniu S.[kwierzyny] w r. 1442 przez wojewodę nazwiskiem Robinsky Wuttke, Staedteb. d. L. Posen powstała może ze wzmianki Długosza IV, 631 o zburzeniu

¹⁷ Landsberg an der Warte – Panorama miasta z 1790 r. APG, Akta miasta Gorzowa, sygn. 4788.

¹⁸ Dokumentacja Wojewódzkiego Urzędu Konserwatora Zabytków w Zielonej Górze, Delegatura w Gorzowie Wielkopolskim, Krajowy Domu dla Ubogich/ Akademia im. Jakuba z Paradyża, ul. Teatralna 25.

¹⁹ Archiwum Państwowe w Gorzowie Wielkopolskim, Akta miasta Gorzowa, sygn. 4788.

²⁰ *Landsberg an der Warte – Gorzów Wielkopolski. Jedno miasto – Wspólna historia. Zwei Namen – Eine Geschichte*, red. F. Neininger, J. Sikorski, Gorzów Wielkopolski 2010, s. 93.

²¹ *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich* pod red. F. Sulimierskiego, B. Chlebowskiego, W. Walewskiego t. V, Warszawa 1884, s. 73-74.

Gorzowa i Ciecierzyna na Szląsku przez panów wielkopolskich i z pomieszczenia Landsberga brandenburskiego nad Wartą z Gorzowem szląskim, także Landsberg zwanym²².

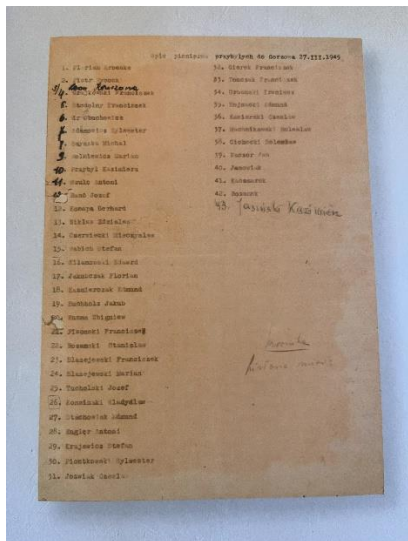
mina kronika kiasztorna. W r. 1425 miesz-
kańcy S. składali przysięgę królowi Władysławowi, następcom jego i Witoldowi, ks. litewskiemu (Kykaczewski, Invent., str. 280).
Wiadomość o spaleniu S. w r. 1442 przez wojewodę nazwiskiem „Robinsky“ (Wuttke, v. Staedteb. d. L. Posen) powstała może ze
wzmianki Długosza (IV, 631) o zburzeniu Górzowa i Ciecierzyna na Szląsku przez panów wielkopolskich i z pomieszczenia Landsberga brandenburskiego (nad Wartą) z Górzowem szląskim, także „Landsberg“ zwanym. W r.

Źródło: *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich* pod red. F. Sulimierskiego, B. Chlebowskiego, W. Walewskiego t. V, Warszawa 1884, s. 73-74.

W 1945 roku w dokumentach polskiej administracji pojawiła się najpierw nazwa Landsberg a następnie Gorzów, Gorzów nad Wartą i ostatecznie Gorzów Wielkopolski.

²² *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich* pod red. Bronisława Chlebowskiego i Władysława Walewskiego, T. X, 1889, s. 750.

W dokumencie z zasobach Archiwum Państwowego w Gorzowie Wielkopolskim znajduje się dokument „Spis pionierów” z 27 III 1945 gdzie widnieje nazwa Gorzów²³.

Sprawozdanie z działalności administracyjnej na terenie miasta Landsberg n/Wartą, 4 kwietnia 1945

Źródło: APG, Zarząd Miejski i Miejska Rada Narodowa w Gorzowie Wielkopolskim, sygn. 22.

Na mapie „Podział administracyjny Okręgu Pomorze Zachodnie kwiecień - maj 1945 r.” występuje nazwa Gorzów²⁴.

Podobnie na mapie *Podział administracyjny Okręgu Pomorze Zachodnie od lipca 1945 r.*²⁵.

W dokumencie z maja 1945 r. znajduje się informacja, że Gorzów to dawniej Landsberg n/W²⁶.

W drugiej połowie 1945 r oraz przynajmniej do końca marca 1946 roku administracja powszechnie używała nazwy Gorzów n/W. Np. W nagłówku sprawozdania z działalności Rzeźni Miejskiej z 14 grudnia 1945 r. widnieje nazwa Gorzów n/W²⁷ podobnie

²³ Archiwum Państwowe w Gorzowie Wielkopolskim, sygn. 6.

²⁴ Mapa: Podział administracyjny Okręgu Pomorze Zachodnie kwiecień - maj 1945 r, „Szczecin. Miesięcznik Pomorza Zachodniego”1961, nr 11/12, s.86.

²⁵ Mapa: Podział administracyjny Okręgu Pomorze Zachodnie od lipca 1945 r., „Szczecin. Miesięcznik Pomorza Zachodniego”1961, nr 11/12, s.89.

²⁶ Opis miasta Gorzów dawn. Landsberg n/W z 18 maja 1945 r., APG, Zarząd Miejski i Miejska Rada Narodowa w Gorzowie Wielkopolskim, sygn. 22.

²⁷ *Trudne początki. Z dziejów gorzowskich instytucji (Teksty źródłowe 1945-1948)*, oprac. D. Rymar, Gorzów 2001, s. 28.

w piśmie kierowanym do władz miejskich. przez Szpital Miejski z 27 marca 1946 występuje nazwa Gorzów n/W²⁸.

Następnie w związku z decyzjami Komisji ds. Nazw zaczęto używać nazwy Gorzów Wielkopolski.

Gospodarka

Wydaje się bardzo prawdopodobnym, że idea lokowania nowego ośrodka była związana z założeniami planu ekspansji Brandenburgii nie tylko w sensie geopolitycznym, ale również gospodarczym. Miasto miało stanowić przeciwwagę dla niedalekiego polskiego Santoka tak w znaczeniu militarnym jak i handlowym²⁹. W celu nadania miastu siły gospodarczej w przywileju lokacyjnym wymieniono uposażenie miasta: 104 łany ziemi uprawnej, 50 łanów pastwisk. Mieszkańcy otrzymali prawo do połowu ryb w rzece Warcie (pół mili w górę rzeki od miasta i jedną milę w dół), budowania młynów na rzece Kłodawce w obrębie gruntów miejskich, wzniesienia budynków służących do wykonywania zajęć handlowych wraz z możliwością pobierania czynszu z ich wydzierżawiania, wolnizny (wolnienia z płacenia podatków i ceł) na okres 10 lat³⁰. W ciągu pięciu miesięcy od momentu lokowania zostało zabezpieczone palisadą, a w późniejszym czasie fosą i ceglanymi murami³¹. Wzmocnienie miasta było istotnym zagadnieniem w kontekście powodzenia planu rozwojowego Brandenburgii, dlatego na podstawie przywileju z 20 lipca 1278 r., czynsze z ogrodów i winnic miejskich przeznaczono na fortyfikowanie miasta.

Odrębnym przywilejem, choć również z 1257 r. Landisberch Nova, otrzymał prawo składu [*ius stapulae*], które nakładało na przejeżdżających przez miasto

²⁸ Tamże - s. 30.

²⁹ Santok pomiędzy X-XII wiekiem stanowił istotny gród w kontekście dziejów Polski. Położenie na krańcu terytorium piastowskiego, a przede wszystkim na szlaku handlowym stanowiło istotny przyczynek do ustanowienia tam kasztelanii oraz archidiaconatu, czyli diecezjalnej jednostki administracyjnej (od X w.) niższego rzędu zarządzanej w imieniu biskupa przez archidiacona. W narracji Anonima zwanego Gallem Santok został nazwany „strażnicą i kluczem królestwa”. Anonim zw. Gallem, *Kornika Polska*, Wrocław 1986, s. 82.

³⁰ Po upływie tego czasu mieszczanie byli zobowiązani do uiszczania czynszów z pól i działek budowlanych w wysokości 1/4 wiardunku monety brandenburskiej, a cło w wysokości stosowanej w Brandeburgu. Byli również zobowiązani płacić margrabiemu po dwa denary z każdego wydzierżawionego kramu.

³¹ Umocnianie miasta było ważnym działaniem dla margrabiów brandenburskich, 20 VII 1278 r. wydano przywilej, na mocy którego czynsze należne margrabiom z ogrodów i winnic miejskich przeznaczone zostały na fortyfikowanie miasta.

kupców obowiązek zatrzymania się w nim i wystawienia na sprzedaż przewożonych towarów. Z prawem składu wiązał się przymus drogowy, tenże zobowiązywał kupców do podróżowania ściśle określonymi szlakami na których znajdowały się miasta mające prawo składu³². Z treści wydawanych w kolejnych dekadach przywilejów dotyczących składu towarów można wywnioskować, że z egzekwowaniem prawa w tym zakresie miasto miało pewne problemy.

Położenie miasta było atutem sprzyjającym zróżnicowanemu rozwojowi rolnictwa, hodowli zwierząt, eksploatacji zasobów leśnych i wodnych. W przypadku tych ostatnich także jako źródła pozyskiwania energii dla młynów wodnych. Warunki glebowe, klimatyczne i ukształtowanie terenu dawały także możliwość rozwój notowanych już w 1278 r. Pod koniec XIV w. wzmianki nt. wina landsberskiego pojawiły się w statutach kapituły i biskupstwa kamieńskiego. Niewiele wiadomo o rozwoju rzemieślnictwa.

Ważna w życiu gospodarczym Gorzowa była Warta umożliwiająca kontakty gospodarcze z ośrodkami handlowymi Wielkopolski i Brandenburgii. W XVII ważną gałęziową miejskiej produkcji stało się tkactwo. Czynnikiem przyspieszającym rozwój Landsberga była budowa kolei. W 1857 r. spółka Ostbahn [Kolej Wschodnia] zbudowała linię z Kústrin [ob. Kostrzyn nad Odrą] do Landsberga. Dalszy rozwój sieci kolejowej przyczynił się do powstania połączeń ze Skwierzyną, Międzyrzeczem, Sulęcinem, Myśliborzem a także położenie na linii kolejowej z Berlina do Królewca. Na początku XX w. natężenie ruchu kolejowego było tak duże, że zdecydowano się na budowę estakady kolejowej po to aby nie blokować ruchu na ulicach wzdłuż który pierwotnie biegła trasa.

W XIX wiecznym mieście rozwijał się przemysł powstały m.in.: w 1830 r. Carl Fredrich Stoecker założył fabrykę w której powstawały maszyny i kotły parowe, maszyny do obróbki drewna, odlewy z żeliwa. W tym samym roku powstała fabryka Carla Ludwiga Jaehne produkująca kotły i maszyny parowe, lokomobile, młockarnie, kotły do palenia wapna W 1843 r. Johan Gottlieb, Herman Paucsch rozpoczęli budowę zakładów produkujących, wagony, statki, silniki spalinowe, maszyny i kotły parowe. W 1874 Gustaw Adolf Schröder założył fabrykę w której produkowano kable, konopne sieci rybackie, liny

³² Encyklopedia średniowiecza, 2006, s. 784; Encyklopedia szkolna. Historia Polski, 2015, s. 286.

i cumy do statków rzecznych. W 1883 r. Max Bahr założył fabrykę produkującą worki jutowe, plandeki.

Pod koniec lat 20-tych XIX w. jeden z aptekarzy zaczął produkować gaz w celu oświetlania ulicy przed swoim zakładem, ale dopiero w 1857 roku powstała w mieście gazownia. Produkowany w niej gaz początkowo wykorzystywano do oświetlania miasta 180 latarniami gazowymi, zakupionymi w tym celu przez miasto.

Kataklizmy

Miasto wielokrotnie było doświadczane kataklizmami takimi jak: pożary (21), powódzie (31), szarańcza (3). Według informacji prezentowanych w ramach wystawy nt. historii miasta w Muzeum Lubuskim im. Jana Dekerta pożary niszczące miasto wybuchały w: 1345, 1350, 1495, 1571, 1580, 1583, 1588, 1647, 1684, 1709, 1712, 1765, 1768, 1835, 1840, 1842, 1845, 1905, 1911, 1913, 1945.

Powódzie pustoszyły miasto w latach: 1373, 1408, 1445, 1564, 1570, 1578, 1579, 1581, 1586, 1588, 1599, 1623, 1624, 1628, 1651, 1665, 1684, 1709, 1712, 1785, 1789, 1790, 1804, 1810, 1814, 1816, 1830, 1838, 1845, 1850, 1888 .

Miasto dotknęła także trzykrotnie klęska szarańczy w latach: 1338, 1542, 1828³³.

Poza wymienionymi kataklizmami miasto było niszczone także podczas działań wojennych toczonych przez cały okres istnienia miasta do 1945 r.

Religia

Osadnicy przybyli w XIII w. wraz z zasadźcą byli katolikami.

Pierwotnie mikroregion landsberski/gorzowski podlegał jurysdykcji biskupów poznańskich. Dla obszarów położonych między Notecią a Iną, oraz Myśłą a Drawą utworzono odrębną prepozyturę z siedzibą w Santoku. Wprawdzie najstarszy wspomniany w źródłach prepozyt santocki Czesław występuje dopiero w latach 1232—1236, jednak przyjmuje się, że prepozyturę założono wcześniej,

³³ Informacje przytoczono za: tablice narracyjne wystawy stałej dotyczącej dziejów Landsberga/Gorzowa Wielkopolskiego w filii Muzeum im. Jana Dekerta w Gorzowie Wielkopolskim, Spichlerz przy ul. Fabrycznej 1-3.

może nawet u schyłku XII w. Zapewne w związku z lokacją miasta w 1257 r. doszło do fundacji kościoła parafialnego p.w. Najświętszej Marii Panny, jego budowa została ukończona pod koniec ok. 1290 r. Najstarsza, pośrednia wzmianka o nim pochodzi z r. 1297 (kiedy wspomniany został proboszcz), a więc dopiero w 40 lat po lokacji miasta. W 1489 roku do świątyni dobudowano prezbiterium, natomiast w 1621 roku nadbudowano wieżę oraz przykryto ją hełmem barokowym. Bardziej znaczące zmiany w strukturze świątyni miały miejsce w jej wnętrzu. Po przejściu mieszczan na luteranizm (XVI w.) zmieniono wystrój wnętrza kościoła m.in. zlikwidowano szesnaście z siedemnastu ołtarzy, powstały także balkony. Na początku XX wieku w wieży umieszczono kapsułę czasu, którą ujawniono podczas remontu po pożarze z 2017 r. W 1945 r. w związku z przyporządkowaniem Gorzowa do Polski świątynię przekazano polskiemu Kościołowi katolickiemu. W grudniu 1945 r. podniesiono go do rangi katedry. W kolejnych latach regotyzowano wnętrze i dostosowywano do potrzeb liturgii katolickiej³⁴.

Władcy Brandenburgii skutecznie dążyli do oderwania pozyskiwanych terenów od związków z biskupstwem poznańskim. Margrabiowie stopniowo ograniczali władzę ordynariuszy poznańskich, aby w końcu przyporządkować do związanej niemieckim Kościołem katolickim diecezji kamieńskiej. Przez blisko trzy pierwsze dekady XIV wieku biskupi poznańscy prowadzili zabiegi w celu odzyskania utraconych terenów, ale nie przyniosły one żadnych rezultatów. Granice diecezji poznańskiej i kamieńskiej ustalono w oparciu rzeki Wartę, Noteć i Drawę. To rozstrzygnięcie spowodowało, że miasto w granicach lokacyjnych znalazło się w obrębie diecezji kamieńskiej, a przedmieście z kaplicą św. Jerzego na lewym brzegu Warty nadal było w obrębie diecezji poznańskiej³⁵.

Po 1312 roku granice diecezji poznańskiej i kamieńskiej ustaliły się na Warcie, Noteci i Drawie. Wskutek tego niewielki obszar ziem wchodzących w skład Nowej Marchii, a położonych na południe od Warty, pozostał nadal w granicach diecezji poznańskiej. Prawobrzeżny Gorzów obejmujący miasto lokacyjne w murach z przedmieściami znalazł się w obrębie diecezji kamieńskiej, natomiast jego przedmieście z kaplicą św. Jerzego na lewym brzegu Warty pozostało w obrębie diecezji poznańskiej. Taki porządek

³⁴ A. Dębska, *Kościół katedralny w Gorzowie Wielkopolskim*, „Lubuskie Materiały Konserwatorskie”, 2017, T. 14.

³⁵ Kościół p.w. św. Jerzego nie istnieje współcześnie, pamiątką po jego istnieniu, wskazującą miejsce wybudowania jest ul. Św. Jerzego znajdująca się w bezpośrednim sąsiedztwie C.H. Nova Park.

obowiązywał do czasów reformacji. W wyniku wprowadzanych zmian w nurcie reformacji biskupstwo kamieńskie przestało istnieć. Struktury kościoła katolickiego na obszarze Brandenburgii zaczęły odradzać się w XIX w. Gorzów podporządkowany był pod diecezję berlińską. Po zakończeniu II wojny światowej, w związku z nieuregulowanymi zagadnieniami dotyczącymi granicy polsko-niemieckiej, Gorzów Wielkopolski, został siedzibą administratury apostolskiej Kamieńskiej, Lubuskiej i Prałatury Pilskiej, którą pokierowała inf. Edmund Nowicki. Po uregulowaniu kwestii granicy polsko-niemieckiej zgodnie z zasadami prawa międzynarodowego oraz kanonicznego w 1972 roku powołano diecezję gorzowską³⁶. Gorzów Wielkopolski do 1992 roku pozostawał siedzibą biskupów diecezjalnych. Wtedy to przeniesiono ją do Zielonej Góry jako siedziby biskupów diecezji zielonogórsko-gorzowskiej.

Zakończenie

Gorzów Wielkopolski, to jak zauważono na wstępie, miasto o wielowiekowej tradycji. Powstałe na przynależących do obszaru wpływu plemion słowiańskich, następnie znajdujących się w granicach państwa piastowskiego, zachodniej rubieży Wielkopolski, terenach przejętych w XIII wieku przez Brandenburgię. Lokowane dla zabezpieczenia interesów dynastii aksańskiej. Do 1945 r., z niewielkimi przerwami, miasto niemieckie. Posiadające w swych dziejach charakter istotnego, aczkolwiek lokalnego ośrodka miejskiego, w którym rozwijało się rzemiosło, następnie przemysł. Nigdy w swej historii nie stało się ważnym ośrodkiem kulturalnym ani naukowym. Współcześnie ze względu na położenie, sytuację geopolityczną, ludnościową i zmiany kulturowe ma szanse rozwoju nie tylko na osnowie, stosunkowo dobrze rozwiniętego, przemysłu, ale także nauki. Wykorzystanie tej szansy wymaga współpracy pomiędzy środowiskiem miasta reprezentowanym

³⁶ Więcej zob.: E. Błaszkowski, P. Słowiński, *Administracja Apostolska Kamieńska Lubuska i prałatury Pilskiej 1945-1950. Zarys Zagadnienia*, [w:] *Dziedzictwo kulturowe regionu lubuskiego* pod red. E. Skorupskiej-Raczyńskiej, T.II, Gorzów Wielkopolski 2005, 10. *Struktura administracji kościelnej na ziemiach zachodnich po II wojnie światowej. (Na przykładzie diecezji gorzowskiej)*, [w:] *Zeszyty Naukowe PWSZ w Gorzowie Wielkopolskim*, Gorzów Wielkopolski 2008, s. 71-80.

poprzez jego władze oraz środowiska akademickiego. Oba wymienione środowiska dostrzegają korzyści jakie niesie współpraca w kontekście rozwoju miasta.

Bibliografia

Anonim zw. Gallem, *Kornika Polska*, Wrocław 1986.

Bensykiewicz J., Boras Z., Wędzki A., *Dzieje Gorzowa t. 1*, Gorzów Wielkopolski 1990.

Dębska A., *Kościół katedralny w Gorzowie Wielkopolskim*, „Lubuskie Materiały Konserwatorskie”, 2017, T. 14.

Encyklopedia szkolna. Historia Polski, 2015.

Encyklopedia średniowiecza, 2006.

Kamińska K., Rudziński Z., *Gorzów Wielkopolski – miasto na siedmiu wzgórzach*, Kraków 2007;

Kucharski B., *Gorzów Wielkopolski i okolice- przewodnik*, Poznań 1981.

Landsberg an der Warthe – Gorzów Wielkopolski. Jedno miasto – Wspólna historia. Zwei Namen – Eine Geschichte, red. F. Neiningner, J. Sikorski, Gorzów Wielkopolski 2010.

Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 29 maja 1946 r. w sprawie powołania ekspozytur urzędów wojewódzkich na obszarze Ziemi Odzyskanych, Dz.U. 1946 nr 28 poz. 178; *Poznański Dziennik Wojewódzki*. 1946, nr 29.

Rymar D., *Gorzów Wielkopolski 1945-1998. Przemiany społeczno-gospodarcze*, Szczecin – Gorzów Wielkopolski 2005.

Rymar D., *Gorzów Stolica ziemi Lubuskiej 1945-1950*, Gorzów Wielkopolski 2015.

Rymar D., *Landsberg an der Warthe – Gorzów Wielkopolski 1257 – 1998*, Gorzów Wielkopolski 1998.

Rymar D., *Niezależny Samorządny Związek Zawodowy Solidarność w Regionie Gorzów Wielkopolskim*, t. 1-4, Gorzów Wielkopolski 2010-2014.

Rymar D., *Trudne gorzowskie początki. Z dziejów gorzowskich instytucji*, Gorzów Wielkopolski 2001.

Rymar D., *Usunięcie z PPR wicewojewody Poznańskiego Floriana Kreonkego w świetle dokumentu zespołu Komitet Powiatowy Polskiej Partii Robotniczej w Gorzowie Wielkopolskim z 16 października 1948* [w:] *Województwo poznańskie w latach 1945-1950* pod red. K. Białeckiego, S. Jankowiaka, R. Reczka, Poznań 2022.

Rymar E., *Albert zwany "z Luge", zasadzca Gorzowa i jego rodzina*, „Nadwarciański Rocznik Historyczno-Archiwalny nr 3/1996, 211-212.

Rymar E., *Albert zwany "z Luge", zasadzca Gorzowa i jego rodzina*, „Nadwarciański Rocznik Historyczno-Archiwalny nr 3/1996.

Słowiński P., *Administracja terytorialna województwa szczecińskiego w latach 1945-1950*, Gorzów Wielkopolski 2008.

Słowiński, P. *Gorzów Wielkopolski – centrum władz rządowych, kościelnych i prasy dla Ziemi Lubuskiej w latach 1945-1950* [w:] *Powrót do Macierzy? Ziemia Zachodnie i Północne w Polsce Ludowej* pod red. M. Fica, Katowice 2020.

Słowiński P., *Literatura na łamach prasy gorzowskiej w latach 1945-1989. Szkic historyczny*, [w:] *Literatura w mediach. Media w literaturze. Doświadczenia odbioru* pod red. K. Taborskiej i W. Kuski, Gorzów Wielkopolski 2010.

Słowiński, P., *Obrazy z życia społecznego w powojennym mieście na łamach „Ziemi Gorzowskiej, Ziemia Lubuska* (1) pod red. A. Maksymowicz, Zielona Góra 2015.

Słowiński, P., *Prasa gorzowska w latach 1945-1953*, [w:] *Oblicza prasy Ziem Zachodnich w latach 1945-2012*, pod red. A. Bucka, P. Bartkowiaka, D. Kotlarka, Zielona Góra 2013.

Słowiński, P., *Reklamy i ogłoszenia w tygodniku „Ziemia Lubuska” jako źródło informacji o życiu miasta, Ziemia Lubuska* (4) Zielona Góra 2018.

Słowiński P., *Zmiana nazw miejscowości, na terenie ziem zachodnich i północnych w świetle publikacji dzienników urzędowych*[w:] *Post hominum memoriam. Profesorowi Januszowi Farysiowi uczniowie i przyjaciele* pod red E. Skorupskiej-Raczyńskiej, P. Słowińskiego, Gorzów Wielkopolski 2009.

Słowiński P., *Wprowadzanie polskiego nazewnictwa po II wojnie światowej na ziemiach zachodnich na przykładzie województwa szczecińskiego. Rekonesans badawczy*, [w:] *Polska między wschodem a zachodem, t. II w kręgu polityki zagranicznej* pod red A. Szczepańskiej, H. Walczaka, A. Wątor, Toruń 2008.

Szczegóła H., *Działalność Ekspozytury Urzędu Wojewódzkiego Poznańskiego w Gorzowie Wlkp.*, „Przegląd Zachodni 1967, nr 5, s. 109-123.

Taborska K., *piśmiennictwo postlandsberskie*, Gorzów Wielkopolski 2017; J. Zysnarski, *Encyklopedia Gorzowa*, Bydgoszcz 2007.

Układ między Rzeczpospolitą Polską a Niemiecką Republiką Demokratyczną o wytyczeniu ustalonej i istniejącej polsko-niemieckiej granicy państwowej, podpisany w Zgorzelcu dnia 6 lipca 1950 r. (ratyfikowany zgodnie z ustawą z dnia 28 października 1950 r.), Dz.U. 1951 nr 14 poz. 106;

Układ między Polską Rzeczpospolitą Ludową a Republiką Federalną Niemiec o podstawach normalizacji ich wzajemnych stosunków, podpisany w Warszawie dnia 7 grudnia 1970 r. oraz Oświadczenie rządowe z dnia 5 czerwca 1972 r. w sprawie wymiany dokumentów ratyfikacyjnych Układu między Polską Rzeczpospolitą Ludową a Republiką Federalną Niemiec o podstawach normalizacji ich wzajemnych stosunków, podpisanego w Warszawie dnia 7 grudnia 1970 r.; Dz.U. 1972 nr 24 poz. 168 i 169.

Uchwała Rady Ministrów w sprawie wyłączenia z Okręgu Pomorze Zachodnie, Mazurskiego (Prusy Wschodnie) i Śląsk Dolny niektórych powiatów i przyznanie na terenie tychże powiatów wojewodom: Gdańskiemu, Biłostockiemu, Pomorskiemu i Poznańskiemu uprawnień Pełnomocników Okręgowych Rządu RP, M.P. 1945, nr 29, poz. 77.